

Надійшла до редакції 18.01.2012 р.

УДК 811.161.2'42

КОМУНІКАТИВНІ НЕВІДПОВІДНОСТІ ОЦІНКИ

М. М. Михальченко

Реферат. У статті проаналізовані розбіжності між закладеною автором оцінкою та її інтерпретацією адресатом, схарактеризовані невідповідності оцінок, з'ясовані основні чинники, що впливають на реалізацію та сприйняття оцінних значень, окрему увагу приділено вивченню зв'язку оцінки з комунікативним принципом ввічливості.

Ключові слова: градація оцінки, оцінка, невідповідність оцінок, принцип ввічливості, шкала оцінки.

У сучасній науці вивчення аксіологічної проблематики не втрачає своєї актуальності. Питанням функціонування оцінки у мові присвячені праці таких мовознавців, як Н. Арутюнова, О. Бессонова, О. Вольф, Т. Космеда, Т. Маркелова, В. Теля, В. Шаховський, В. Шинкарук та ін. Складна природа універсальної категорії оцінки становить невичерпне поле для досліджень.

Метою пропонованої статті постає опрацювання специфіки реалізації та сприйняття оцінки в українській мові. Мета зумовлює розв'язання таких завдань: 1) розглянути прагматичні особливості оцінки; 2) схарактеризувати невідповідності, пов'язані з розумінням оцінки, спричинені комунікативною діяльністю адресанта та адресата; 3) вивчити зв'язок оцінки з комунікативним принципом ввічливості.

Контекстуальна залежність оцінки актуалізує її аналіз на рівні тексту, що дозволяє уточнити оцінні значення. С. Васильєв, вважаючи невід'ємною властивістю тексту його осмисленість, зауважує, що водночас весь світ загалом наповнений для кожної людини конкретним смислом, напрацьованим суспільною практикою, засвоєним людиною в процесі життєдіяльності та збагаченим через особистий життєвий досвід [1, с. 82]. Оцінка має подвійний характер, оскільки залежить як від суб'єкта, так і від об'єкта, звідси впливає амбівалентність її смислу: смисл оцінки водночас є наслідком діяльності свідомості автора та результатом інтерпретативної діяльності адресата.

Оцінка, її знак, спосіб вираження та засоби реалізації, а також особливості її сприйняття та розуміння, залежать від ряду чинників. Передусім це соціальні настанови, культурні особливості, контекст і комунікативна ситуація, не варто забувати й про особистісні аспекти. Під час реалізації оцінки часто виникають розбіжності між оцінкою, запланованою мовцем, та її інтерпретацією, що виникла у адресата. Як стверджує Н. Арутюнова, «правильне розуміння висловлення не виключає його неправильної інтерпретації» [2, с. 62], не запобігає нерозумінню комунікативного смислу повідомлення. Часто виникають ситуації, коли реципієнт розуміє, що йому говорять, однак не розуміє, що саме він хоче цим сказати. Наприклад:

(1) – А навіщо їй убивати людину?

– Це, Вовчику, дуже складна історія, – хворобливо всміхнувся Дмитрій, – і я боюсь, що ти її не зрозумієш. Ти, звичайно, вчена людина, але, як мені відомо, на філологічному факультеті таких питань не чіпали.

– **Що ти хочеш цим сказати?** – тоном ображеного промовив лінгвіст (М. Хвильовий. Вальдшнепи).

Тому доцільно розмежовувати оцінку, закладену в повідомлення автором, і оцінку, отриману адресатом у результаті витлумачення цього повідомлення. Зрозуміло, що для успішного спілкування та якісної передачі інформації ці оцінки мають збігатися або бути максимально подібними. Приклад з роману П. Загребельного «Гола душа» показує вдале прочитання адресатом підтекстової інформації:

(2) – *(Письменник:) Уявляєте, американці закликають із належною пошаною ставитися навіть до гримучих змій, а наше начальство виявляє таку відверту зневагу до талантів! А повинен звернути вашу увагу, Клеопатро Микитівно, що гримучі змії надзвичайно отруйні. Це вам ні про що не говорить?*

– *(Клеопатра Січкара:) Ви хочете сказати, що письменники теж отруйні, як гримучі змії? – не стрималася я.*

– *(Письменник:) Саме це я й хотів би вам сказати.*

Клеопатра Січкара вловлює приховану погрозу письменника, розуміє, що їй варто бути з ним обережною, оскільки він може заподіяти їй шкоду.

О. Вольф наголошує, що «особливістю оцінних мовленнєвих актів є те, що їхній перлокутивний ефект часто невизначений» [3, с. 173]. І складно передбачити заздалегідь, який результат матиме висловлене схвалення або образа. Для цього у мові існує широкий спектр засобів, що розкривають як наміри мовця, так і вплив на адресата. Це насамперед оцінні предикати, а також класифікатори та інтенсифікатори оцінних значень.

Внаслідок розбіжностей запрограмованої оцінки з оцінкою, сприйнятою адресатом, виникає повне або часткове незрозуміння між учасниками комунікації. За теорією Г. Грайса, учасники спілкування діють згідно з принципом кооперації, що структурує мовну діяльність і забезпечує виконання комунікативної мети. На думку Г. Грайса, під час діалогу спільна діяльність комунікантів забезпечує успішне спілкування, тож принцип кооперації він формулює так: «Твій комунікативний внесок на кожному кроці діалогу повинен бути таким, якого вимагає спільно визначена мета (напряма) цього діалогу» [4, с. 222].

Розглядаючи комунікативні невдачі як результат взаємодії складного комплексу людських чинників з явищами мови, А. Загнітко наголошує, що ці невдачі можуть бути спричинені «різницею в картинах внутрішнього світу співрозмовників, наслідком чого є різна оцінка певних явищ» [5, с. 89]. Отже, причиною незрозуміння стають розбіжності в тлумаченні певних оцінок. Вивчення фактичного матеріалу дозволяє виділити два типи таких невідповідностей, що виникають між вихідною та кінцевою оцінками комунікантів: адресантно-інтенційна й адресантно-інтерпретативна.

Адресантно-інтенційна невідповідність оцінок виникає в тому випадку, коли суб'єкт оцінки неправильно реалізовує свій комунікативний намір. До таких розбіжностей призводить неадекватний добір мовних засобів, недотримання комунікативної стратегії, недостатня мовна компетентність тощо. Мовець неадекватно формулює думку щодо певного об'єкта, тому виражена в мовленні оцінка не відповідає запланованій.

Поширеним засобом реалізації оцінки, її послаблення або посилення, постає іронія, проте комуніканти по-різному можуть тлумачити іронічні висловлення. Так, в оповіданні С. Пушика «Танцюрист» хлопець Федь запросив до танцю Варвару. Дівчина була обурена тим, що Федь не вміє танцювати, зупинила танець і виразила своє незадоволення: (3) *Ти або повідрубуй собі стопи, або позв'язуй! Я ноги в карти не виграла!* З контексту встановлюємо, що дівчина зовсім не прагнула образити хлопця, лише хотіла припинити танець, однак висловлена нею негативна оцінка була досить жорсткою та категоричною. Далі читаємо: (4) *Варварка не*

рахувала за образу те, що кричкатору Федору колось честі урвала. Забулося... Але Федір пам'ятав. Зрозуміло, що значення негативної оцінки посідає різні позиції у свідомості комунікантів, а отже, градація оцінки відбувається по-різному. В уявленні Федя оцінка, висловлена дівчиною, ближча до граничної позиції на шкалі в зоні негативного, тоді як для Варварки така оцінка не надто віддалена від норми. Варто зауважити, що оцінка, виражена за допомогою іронії, наділена прагматичною неоднозначністю, оскільки безпосередній зміст повідомлення суттєво відрізняється від його смислу. Тому не всі мовці мають високий рівень комунікативної компетенції для тлумачення іронічних висловлень.

Не зовсім точне вираження суб'єктом думки може призвести до комунікативної невдачі або спричинити конфліктну ситуацію. Наприклад:

(5) – *А мій хлопець де? – стривожився Оленько.*

– *(Кирик:) Звідки я знаю, село велике. Погукайте, обізветься.*

Не сподобалась така відповідь Оленькові, провчив би гордовитого Кирика (О. Лупій. Падіння давньої столиці).

Метою Кирика було повідомити про те, що він не знає про місцеперебування хлопця, але передати свою інтенцію правильно він не зміг. Очевидно, що чоловік порушив принцип ввічливості у мовленнєвому акті, в основу якого покладена повага до особистості партнера [6], повівшись нетактовно та виявивши недостатню увагу та інтересу до співрозмовника.

У прикладі (6) причиною розбіжності в оцінках стало те, що мовець не врахував особливостей адресата. Шульга хотів розповісти Юлії про свою симпатію до неї, наголосивши на їхній схожості, але жінка не сприйняла цього.

(6) – *(Шульга:) Подібне прагне подібного. В «Бенкеті» Платоновім запитання: «Чи любиш ти мене?» – означає: чи бачиш ту саму істину?...*

– *(Юлія:) Залицятися з допомогою Платона? І вас тримають на роботі?* (П. Загребельний. Юлія, або Запрошення до самовбивства).

Вияв оцінки зумовлений не просто бажанням автора виразити свою думку, а прагненням наголосити на певних аспектах, звернути увагу адресата окремі властивості, формуючи певне ставлення до цього об'єкта. Н. Арутюнова та О. Падучева справедливо наголошують на тісному зв'язку оцінки з комунікативною метою мовленнєвого акту, що програмує дії реципієнта [7, с. 14]. Виражаючи оцінку, суб'єкт часто намагається вплинути на свідомість співрозмовника, змінити його переконання. Проте невдале втілення комунікативної мети призводить до негативного результату. Так, у романі Л. Дереша «Архе» Нестор запрошує головного героя до обсерваторії: (7) *А я думав запросити Вас на презентацію нового сузір'я. У нас тут таки-и-ий телескоп є. Ви такого, певне, ніколи й не бачили. Та що там – у нас тут ціла ОБСЕРВАТОРІЯ! Маєте нагоду бути присутнім при називанні Неназваного. Подумайте тільки, які масштаби! Ціле сузір'я! І назва ж яка – Пітекантропія. Вам це нічого не говорить?* Хлопець не погоджується: (8) *Знаєте... Не відчуваю захоплення світилами. Я, знаєте, більше по хімії. Тому якось іншим разом.* Мовець не врахував зацікавленість адресата, тому не зміг переконати іншого в цінності того, що для нього самого видавалося надзвичайним.

Адресатно-інтерпретативна невідповідність оцінок виникає в тому випадку, коли адресат неадекватно інтерпретує оцінку, закладену в тексті автором. Таке помилкове розуміння оцінки може бути зумовлене неухважністю, необізнаністю з контекстом, несприйняттям підтекстової інформації, іронії тощо.

Один із героїв роману Є. Кононенко «Імітація» перед тим, як показати гостям свою оселю, каже: (9) *Ось моя халупка.* Ймовірно, що запрошені після сказаного очікують побачити невелику убогу житлову будівлю. Однак з подальшого тексту

зрозуміло, що визначення господаря було іронічним: (10) *Не менше чотирьох поверхів, але, здається, ведуться роботи по надбудові п'ятого. На подвір'ї по дорозі до входу по обидва боки від вимощеної алеї ростуть сріблясті ялинки.*

До хибного розуміння оцінки може призводити відсутність у адресата необхідного комунікативного та життєвого досвіду. У повісті П. Загребельного «Безслідний Лукас» хлопець розповідає про своє кохання до дівчини, якої ніколи не бачив:

(11) (Лукас:) – *Я чотири роки дивлюся на її портрет.*

(Пат:) – *Гідний подиву ідіотизм! Вона за цей час могла народити четверо дітей і стати мегерою з відвислими грудьми!*

(Лукас:) – *Не треба так.*

(Пат:) – *Ти боїшся образити навіть портрет? Знову містика?*

(Лукас:) – *Я не хочу образити тебе.*

Оскільки в житті дівчини не було подібних переживань, почуття Лукаса Пат не зрозуміла, а його поведінку не схвалила й навіть висміяла, про що свідчить інтенсивна негативна оцінка (*Гідний подиву ідіотизм!*).

Слід наголосити, що категорія оцінки завжди соціально детермінована. Невідповідність оцінок можуть спричинити розбіжності в культурних і релігійних переконаннях суб'єктів. Наприклад, діалог між православною Марією та іудейкою Естер з твору М. Матіос «Нація»:

(12) (Естер:) – *Маріє, дякую за міцву...*

(Марія:) – *Хто дякує за мертвого, жінко?!.. – мало не скрикнула Марія.*

(Естер:) – *Е-е-е, ні... Міцва по-нашому – це добра справа. Ви зробили добру справу, Марійо, відвідавши нашу родину в жалобі.*

Показовим є епізод з роману О. Лупія «Падіння давньої столиці»: хан Батий висловлює своє обурення після ознайомлення з життєвими переконаннями Володимира Мономаха: (13) *Повчав своїх дітей таким дурницям, ніби він був не володарем своєї країни, а рідним братом Ісуса Христа. Не убий, не вкради, не обмани... Тепер ясно, чому вони навчили своїх дітей. У силу своїх культурно-релігійних переконань Батий не сприймає принципи християнської моралі, які декларує Володимир Мономах, оцінює їх негативно.*

Певною мірою перешкоджає розумінню відсутність у висловленні одного з компонентів оцінної структури, наприклад, об'єкта оцінки, проте такі труднощі компенсує контекст. У прикладі (14) виявлено основні й додаткові компоненти структури оцінки, однак відсутність у читача пресупозицій може спричинити нерозуміння закладеної автором оцінки: (14) *І зайця не любила бабуся через те, що заць такий поганий на перехід, як сільський піп* (С. Пушик. Зраст). Цікаво, що в структурі наведеної оцінки наявна її мотивація, однак ці мотиви також вимагають певних знань, оскільки тлумачення однієї прикмети відсилає до іншої.

Без додаткових пояснень у адресата може сформуватись невідповідне ставлення до факту, повідомленого мовцем. У прикладі (15) автор упевнений у тому, що самої констатації факту достатньо для реалізації негативної оцінки, однак питання адресата доводить непереконаливість оцінки:

(15) (Зануда:) – *Мене зрадила жінка.*

(Філософ:) – *І що її до цього змусило? – питає він, не відриваючись від газети.*

(Зануда:) – *У вас дивний погляд на проблему. Мене зрадила жінка! Ви розумієте! ЖІНКА! ЗРАДИЛА! А ви питаєте: чому вона так зробила* (Є. Кононенко. Зрада).

Окрім соціо-культурних чинників, на інтерпретацію оцінки впливають історичні та політичні умови. Наприклад, у романі І. Роздобудько «Гудзик» дівчина

розповідає хлопцю про арешти літераторів, однак той не може повірити, що за наказом партії в Радянському Союзі можуть заарештувати невинну людину:

(16) – *Усі патріоти зараз – сидять!* – відрізала вона.

– Як це – «сидять»? – не зрозумів я. – *Сидять – злодії.*

– Ага, злодії, – не вгамовувалася моя руда дівчина. – *Бродський, Стус, Солженіцин... Усі – злодії!*

Тонка природа оцінки відкриває можливості для її опрацювання як думки про об'єкт і як втілення цієї думки в мові. Досить часто мисленева та вербалізована оцінки не ідентичні. Градуальність оцінної шкали передбачає існування різних смислів у оцінках, висловлених одним суб'єктом. Іншими словами, те, що мовець хотів би сказати, значно відрізняється від того, що він говорить насправді. Таку аксіологічну невідповідність можна назвати адресантно-обмежувальною, адже правила існування в соціумі, культурні норми змушують дотримуватися певних принципів, лімітувати висловлення суджень. Насамперед обмеження реалізації оцінок пов'язане з орієнтацією мовців на принцип ввічливості, опрацьований Дж. Лічем [6]. На думку науковця, визначальними в ситуації спілкування постають певні правила, названі ним етикетними максимами. Дж. Ліч виокремлює шість максим: такту, великодушності, схвалення, скромності, згоди, симпатії. Дослідження О. Вольф переконує в тому, що чотири з цих максим безпосередньо пов'язані з оцінними мовленнєвими актами [3, с. 170-172]: максими схвалення, скромності, згоди та симпатії. Урахування суб'єктом оцінки названих максим призводить до розбіжності між оцінкою як реакцією на об'єкт і оцінкою як висловленням думки. В. Шинкарук зазначає, що оцінки містять конвенції, що визначають умови реалізації, тобто певні оцінки можливі лише певних ситуаціях [8, с. 90]. Дотримання принципу ввічливості спонукає суб'єкта до відмови від вербалізації негативних оцінок:

(17) (Лікар:) – *Баба Зося була нещасна жінка, нічого не скажеш. І добра серцем, хоча й страшна зовні.*

«Знаємо ми її добре серце», – *подумав Дмитро, а вголос сказав:*

– *Тобто ви не можете нічого сказати, де тепер ця санітарка?* (Є. Кононенко. Зрада).

На думку Н. Арутюнової, багатовимірний зв'язок оцінного значення з автором мовлення (відповідність оцінки думкам і відчуттям, бажанням і потребам, обов'язку та волі мовця) зумовлює її конфліктність: «оцінка, породжена бажанням, відмінна від оцінки, що впливає з обов'язку, і від оцінки, що викликана потребою» [2, с. 6]. Дотримання принципу ввічливості теж постає одним із виявів конфліктності, суперечливості оцінки: мовець може замовчувати позитивні оцінки щодо самого себе, збільшувати позитивні оцінки щодо інших, повідомлювати оцінки, протилежні до його переконань.

Адресантно-обмежувальна невідповідність безпосередньо пов'язана зі спадною градацією оцінки, насамперед негативної. Якщо мовець вирішує повідомити негативну оцінку, він прагне її пом'якшити, зробити мінімально віддаленою від норми: (18) *Ах, пані, які ви... пардон, смішні... Скільки я вчила вас: кажіть або пані, або мадам, адже це одне й те ж. А так виходить – масло масляне. А ви ж культурні дами...* (Г. Тарасюк. Дама останнього лицаря). Для зниження інтенсивності висловленої оцінки в наведеному прикладі вжито етикетне слово *пардон*. Мовець виражає свій комунікативний намір за допомогою аргументації оцінки (*Я хочу, щоб ви навчилися говорити правильно*). Останнє речення покликане запевнити жінок у повазі мовця до них і в бажанні їм добра.

Часто дотримання принципу ввічливості змушує мовців поєднувати в одному висловленні позитивну та негативну оцінки. Традиційним стало повідомлення позитивної оцінки перед негативною для деінтенсифікації останньої. Наприклад: (19) (Довгопол.) – *Ти маєш панську голову, Юр'яно, а **таке дурне** придумала...* (М. Матіос. Нація).

Розуміння оцінки являє собою складний процес, що залежить як від автора, так і від адресата, а її реалізація на смисловому рівні тексту має варіативний характер. Перспективним для дослідження аксіологічної специфіки мови видається подальше вивчення зв'язку оцінки з комунікативною настановою тексту.

РЕЗЮМЕ

В статье проанализированы несоответствия между заложеной автором оценкой и ее интерпретацией адресатом, охарактеризованы несоответствия оценок, определены основные факторы, влияющие на реализацию и восприятие оценочных значений, отдельное внимание уделено изучению связи оценки с коммуникативным принципом вежливости.

Ключевые слова: градація оцінки, оцінка, несоответствие оценок, принцип вежливости, шкала оцінки.

SUMMARY

Disparities between the appraisal and her interpretation stopped up by an author an addressee are analysed in the article, disparities of appraisal is described, basic factors influencing on realization and perception of evaluation values are certain, separate attention is spared to the study of connection of appraisal with communicative principle of politeness.

Keywords: gradation of appraisal, appraisal, disparity of appraisal, principle of politeness, scale of appraisal.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Васильев, С. А. Синтез смысла при создании и понимании текста : философские проблемы [Текст] / С. А. Васильев. – К. : Наук. думка, 1988. – 240 с.
2. Арутюнова, Н. Д. Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт [Текст] / Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – 341 с.
3. Вольф, Е. М. Функциональная семантика оценки [Текст] / Е. М. Вольф. – [Изд. 4. 2-е, доп.]. – М. : Едиториал УРСС, 2006. – 280 с.
5. Грайс, Г. П. Логика и речевое общение [Текст] / Г. П. Грайс // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 16. Лингвистическая прагматика. – М. : Прогресс, 1985. – С. 271—237.
6. Загнітко, А. П. Лінгвістика тексту : Теорія і практикум : [науково-навчальний посібник] [Текст] / А. П. Загнітко А. П. – [Вид. 2-ге, доп. і перероб.]. – Донецьк : Тов «Юго-Восток, Лтд», 2007. – 313 с.
7. Leech, G. N. Principles of pragmatics [Текст] / Leech G. N. – London, New York : Longman, 1983. – 250 p.
8. Арутюнова, Н. Д. Истоки, проблемы и категории прагматики [Текст] / Н. Д. Арутюнова, Е. В. Падучева // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1985. – Вып. XVI. Лингвистическая прагматика. – С. 3—42.
9. Шинкарук, В. Д. Категорії модусу і диктуму у структурі речення [Текст] / В. Д. Шинкарук. – Чернівці : Рута, 2002. – 272 с.